

navegador

Portugal, 1969. Futbol contra la dictadura

[vista prèvia >](#)

Entre les expressions «l'esport i la política no s'han de barrejar» i «el futbol és l'opi del poble», hi ha el desconeixement de com els fenòmens de masses poden ser una eina per a la transformació social. D'exemples que el futbol, o l'esport en general, han anat de la mà en reivindicacions socials o d'emancipació nacional n'hi ha moltes i diverses. El «Més que un club» del Barça n'és només un exemple. Un altre dels casos més destacats és la trajectòria de l'Associação Académica de Coimbra, un club entorn a una universitat que va posar contra les cordes el règim salazarista a Portugal. Amb una pilota als peus.

Ramon Usall

Doctor en història i professor d'ensenyament secundari
Autor dels llibres *Futbol per la llibertat*
i *Futbolística. Històries de clubs políticament singulars*

rusall2@xtec.cat

Tot i haver cultivat històricament un discurs que fomentava la pràctica esportiva com a valor ciutadà i republicà, no és menys cert que les diferents tradicions de l'esquerra han mantingut sempre, i mantenen encara en els nostres dies, una relació controvertida amb l'esport d'alta competició, una circumstància que s'aguditzava quan al que fem referència és al futbol del nostre temps.

La deriva mercantilista de bona part de l'activitat esportiva ha provocat que els moviments polítics d'esquerra se la mirin amb recel, quan no amb una animadversió manifesta. Una circumstància que és, en molt bona part, hereva dels usos dictatorials que, en ocasions puntuals però de gran rellevància històrica, els moviments conservadors han fet tant de l'esport en general com del futbol en particular.

Essent realistes, a l'esquerra i a la intel·lectualitat que li era propera li ha agradat més aviat poc parlar d'esport, i menys encara de futbol. Eduardo Galeano (1940-2015) i Manuel Vázquez Montalbán (1939-2003), per citar-ne dos dels exemples més paradigmàtics, eren, fins fa

ben poc, dos *rara avis* que s'aproximaven al futbol des d'una perspectiva nítidament d'esquerres i des de l'assumpció del fet que aquest era un fenomen que despertava passions en els sectors populars, entre els quals orgullosament s'inclouien.¹

Aquest parcial abandonament intel·lectual va servir, entre moltes d'altres coses, per crear un mantra que ha servit extremadament bé al poder i que no és altre que el que pregona que esport i política no s'han de barrejar, que constitueixen mons inconnexos que no haurien de tenir res a veure. Una tesi que en realitat no fa sinó afirmar que l'esport no s'ha de vincular a aquells moviments que qüestionen l'*statu quo* i que, per tant, poden fer trontollar el poder establert.

Que esport i política tenen molt a veure s'ha encarregat de demostrar-nos-ho, entre d'altres, Ignacio Ramonet (1943), el director de la prestigiosa publicació *Le Monde Diplomatique*, una revista que, des de la

dècada de 1990, ha publicat diversos monogràfics sobre la relació entre la política i l'esport en general,² i que ha arribat a definir el futbol com «un fet social total»,³ segurament un dels més importants del nostre temps, una afirmació que posa de manifest la innegable naturalesa política que té l'anomenat «esport rei».

En bona mesura, l'al·lèrgia que l'esquerra va desenvolupar enfront del futbol ve motivada per dues raons. La primera, la professionalització a la qual va ser sotmès aquest esport i que va contrariar als moviments polítics que pregonaven l'amateurisme. La segona, la innegable vinculació que el futbol ha tingut amb les diferents dictadures feixistes que han existit al llarg de la història i que sempre l'han instrumentalitzat al seu servei. Així doncs, des de la

1 En aquest sentit, resulten de lectura obligada: GALEANO, *El fútbol a sol y sombra*, i VÁZQUEZ MONTALBÁN, *Fútbol. Una religión en busca de un Dios*.

2 La revista *Manières de Voir*, editada per *Le Monde Diplomatique*, va publicar, sota responsabilitat d'Ignacio Ramonet i de Christian de Brie, dos números monogràfics durant la dècada de 1990 dedicats a l'esport. El primer, *Le sport c'est la guerre*, i, el segon, durant el Mundial de França del 1998, titulat *Football et passions politiques*. Aquest darrer monogràfic va ser traduït al castellà i publicat en forma de llibre el 1999 per l'editorial Debate en una edició a cura de Santiago Seguro, que duia per títol *Fútbol y pasiones políticas*.

3 RAMONET, «Un fait social total».

La idea que associa el futbol al *panem et circenses* romà i que el converteix, per tant, en un element d'alienació del potencial subjecte revolucionari és, segurament, la que més ha provocat el rebuig de l'esquerra cap a aquest esport

Itàlia de Mussolini al Xile de Pinochet, passant per l'Estat franquista espanyol o pel Portugal de Salazar,⁴ no hi ha hagut dictadura que es preui que no hagi utilitzat el futbol ja sigui per legitimar el seu poder i exaltar els seus ideals feixistes o com a element d'alienació d'unes classes populars que, apassionades per aquest esport, s'allunyaven així de possibles vel·leïtats revolucionàries que poguessin posar en qüestió el règim.

Aquesta darrera idea, la que associa el futbol al *panem et circenses* romà i que el converteix, per tant, en un element d'alienació del potencial subjecte revolucionari és, segurament, la que més ha provocat el rebuig de l'esquerra i de la seva intel·lectualitat cap a un esport que, paradoxalment, en moltes altres ocasions de la història ha servit per

fer front a dictadures i per lluitar pels drets i les llibertats de la ciutadania.

Sense anar més lluny, en molts d'aquests casos que acabem d'exposar, es fa difícil sostenir que el futbol va ser, exclusivament, un element al servei del feixisme i del seu manteniment en el poder ja que, en els diversos períodes històrics esmentats, malgrat constatar com el futbol va servir, en general, al poder establert, també podem trobar exemples de com aquest esport es va posar al servei de la lluita per les llibertats.

El cas de Portugal

Si ens centrem en el cas portuguès, que sovint és presentat com un dels exemples on es produeix una instrumentalització del futbol per part d'un govern dictatorial, veurem que, malgrat que a aquesta afirmació no li falta raó, ja que el règim de Salazar va utilitzar els triomfs internacionals de l'Sport Lisboa e Benfica,⁵ no és

menys cert que el futbol, i la seva professionalització, va generar no poques contradiccions internes al règim. I precisament, tal com exposarem amb detall posteriorment, el règim va trobar en la pràctica d'aquest esport una de les contestacions més àmplies a les quals l'«Estado Novo» es va haver d'enfrontar durant les seves més de quatre dècades de govern totalitari.

Aquest «Estado Novo», que es va estendre des de 1933 fins a la Revolució dels Clavells de 1974, i que havia estat precedit per una dictadura militar entre 1926 i 1933 —fet que converteix el règim portuguès en la tirania més longeva d'Europa—, va tenir la seva figura principal en António de Oliveira Salazar, que va ostentar el càrrec de primer ministre del país entre 1932 i 1968.

El règim que Salazar encapçalava va ser definit com el Portugal de les tres «F», en referència a Fàtima, al fado i al futbol, tres dels pilars en els quals s'assentava el seu poder i que s'inspiraven en el catolicisme,

⁴ Benito Mussolini (1883-1945) va ser dictador feixista italià i va liderar l'estat des del 1922-1945. Francisco Franco (1892-1975) va ser dictador feixista espanyol, i el seu règim va imposar-se després de la Guerra Civil des de 1939 i fins a 1975. Augusto Pinochet (1915-2006) va ser dictador autoritari xilè a partir del cop d'Estat de 1973 i va governar fins al 1990. Antonio de Oliveira Salazar (1889-1970) va ser dictador totalitari portuguès, on va governar des de 1926 fins a 1974.

⁵ El principal club de la capital, que va guanyar la Copa d'Europa en les seves edicions de 1961 i

1962, imposant-se respectivament al Barça i al Reial Madrid.

El futbol va ser un dels principals espais de contestació a la dictadura salazarista gràcies a l'ús, en favor de la lluita pels drets democràtics i les llibertats, que en va fer el moviment estudiantil de la Universitat de Coïmbra

expressat per l'omnipotent santuari de Fàtima que el règim va construir a l'inici de la dècada de 1950 en el mateix indret on diversos pastors afirmaven haver presenciat aparicions de la Verge; en la música popular, representada per un fado que tenia els seus orígens en la població més humil; i en el futbol, l'esport més seguit al país i que havia reportat una substancial notorietat internacional a la dictadura.⁶

Tot i que és cert que el futbol va jugar un paper clau en l'apuntament intern i extern del règim, també ho és que aquest li va generar no poques contradiccions, especialment arran de la instauració del professionalisme en l'esport, un fet que desmentia el relat que el règim salazarista sostenia sobre la pràctica esportiva. Especialment durant la dècada de 1940, el discurs al respecte de l'«Estado Novo» se centrava en la defensa d'una ideologia que, coincidint amb el que pregonava bona part de l'esquerra arreu del món, posava en valor l'esport amateur i condemnava la conversió de l'esport, i

molt especialment del futbol, en una pràctica professional que es convertia en un espectacle de masses on aquestes podien deixar-se portar per la passió.⁷

Però segurament el que més crida l'atenció —i que trenca amb la idea que el futbol va ser, exclusivament, un mitjà al servei del règim dictatorial—, és com aquest esport es va erigir, al llarg del 1969, en un dels principals espais de contestació a la dictadura. Això es va deure, en gran part, a l'ús, en favor de la lluita pels drets democràtics i les llibertats, que en va fer el moviment estudiantil de la Universitat de Coïmbra, la més antiga del país i, paradoxalment, la mateixa on Salazar s'havia llicenciat en dret i doctorat en economia i havia exercit com a professor de ciències econòmiques.

Aquest episodi, que tot seguit relatarem amb detall, ens permet establir certs paral·lelismes entre la consideració de l'esport que tenia el moviment estudiantil portuguès, ancorat a l'esquerra i fortament influenciat pels successos de 1968, amb el Maig

francès al capdavant; i la que havia tingut el malaurat president del Barça i diputat per ERC, Josep Suñol (1898-1936), que, des de la direcció del periòdic *La Rambla*, defensava un esport cívici i republicà posat al servei de la ciutadania i del respecte al seus drets i les seves llibertats.⁸

L'esclat de la reivindicació futbolística estudiantil, que va suposar un autèntic maldecap per al règim, cal situar-lo en un moment de transformacions del poder autoritari portuguès. En primer lloc, de modificacions de cara, ja que el 1968 la dictadura més vella d'Europa va canviar el seu rostre principal quan el jurista i professor universitari Marcello Caetano (1906-1980) —en aquest cas llicenciat a Lisboa i no pas a Coïmbra com el seu predecessor— va assumir el càrrec de cap de govern que Salazar havia ocupat des de 1932.

La raó del relleu va ser una maldestra caiguda del dictador mentre passava les vacances a Estoril; una circumstància que va incapacitar-lo per a l'exercici de les tasques de

6 SERRADO, *O Jogo de Salazar. A Política e o Futebol no Estado Novo*.

7 SERRADO, *O Estado Novo e o Futebol*.

8 BADIA, *Josep Suñol i Garriga. Viure i morir per Catalunya*.

La voluntat de Caetano amb la seva decisió de permetre eleccions a la principal entitat universitària del país era la de frenar l'auge del moviment estudiantil

govern, i que va provocar la seva substitució. Tot i així, l'entorn de Salazar va ocultar-li fins a la seva mort, dos anys després de l'incident, que el poder havia passat, a mans de Caetano, antic fidel salazarista a qui la crisi de govern de 1958 havia apartat, però, dels cercles del poder dictatorial.⁹

Caetano va heretar una dictadura amb importants fronts oberts que començaven a desafiar-la. L'inici de les guerres colonials a Angola (1961), a Guinea Bissau (1963) i a Moçambic (1964) representaven el qüestionament de la idea del Portugal imperial que sempre havia defensat l'«Estado Novo». A més, el 1962 i el 1965 havien esclatat diverses manifestacions socials al Portugal continental, amb la participació d'obers, intel·lectuals i estudiants, que van ser durament reprimides per la policia però que evidenciaven l'ampli descontentament existent al país.¹⁰

En aquest context, doncs, Caetano assumia el poder amb el repte

d'acontentar el nucli dur del règim, el més pròxim a Salazar; però també una creixent tecnocràcia partidària de certes reformes que garantissin la continuïtat —modernitzada, això sí— del règim. Entre les mesures renovadores que va adoptar Caetano després de la seva arribada al poder hi hagué l'acceptació de la celebració d'eleccions a l'Associação Académica de Coimbra, l'entitat que aplegava tot l'alumnat de la universitat més antiga del país i que havia estat creada el 3 de novembre de 1887.¹¹ Una agrupació que, a més, comptava amb una important secció esportiva on destacava el club de futbol, que s'havia proclamat campió de la copa portuguesa de 1939 i que, en una evident al·lusió a l'uniforme acadèmic dels estudiants de Coimbra, lluïa una vestimenta completament negra.

La voluntat de Caetano amb la seva decisió de permetre eleccions a la principal entitat universitària del país era la de frenar l'auge del moviment estudiantil, especialment actiu a Coimbra, vist el ressò que el Maig francès de 1968 havia tingut entre els alumnes portuguesos, i constatat

el fet que els estudiants representaven un dels principals pilars d'oposició al règim. Un caràcter opositor que ja s'havia manifestat el 1962, quan el ministre *salazarista* d'Educació havia prohibit la primera trobada nacional d'estudiants que havia de celebrar-se, precisament, a Coimbra, desencadenant així una gran onada de protestes.¹²

El febrer de 1969, la candidatura estudiantil «Para o Conselho da República» [Pel Consell de la República], formada per estudiants oposats a la dictadura, va aconseguir el 75% dels vots a les eleccions universitàries de Coimbra. La negativa al fet que el president electe de l'entitat, Alberto Martins (1945), prengués la paraula en la inauguració de la nova Facultat de Matemàtiques de la Universitat de Coimbra, el 17 d'abril de 1969, va desencadenar la revolta estudiantil més important que va viure la dictadura portuguesa. Els estudiants volien fer palesa la seva reivindicació d'una universitat democràtica davant d'Américo Thomaz (1894-1987), el president portuguès, que

9 CASTANHEIRA, «Salazar acreditava que ainda era Chefe do Governo».

10 TENGARRINHA, «Os caminhos da unidade democrática contra o Estado Novo».

11 CAMPOS, AAC: *os rostos do poder*.

12 NUNES, «A crise académica de 1962. Notas sobre o contexto histórico».

els va negar el dret a expressar-se. La protesta va ser contestada per una cruenta repressió, encapçalada per la la temuda Policia Internacional e de Defesa do Estado (PIDE), la policia política del règim, un fet que va accentuar la dimensió de la revolta. El 22 d'abril, l'Associação Académica de Coímbra decretava el «luto académico», el dol estudiantil que tradicionalment es posava en pràctica com a conseqüència de la mort d'algun integrant de la comunitat educativa; però en aquesta ocasió es justificava arran de la situació de repressió i manca de llibertats. Alhora que ordenava aquest dol, l'associació acadèmica va impulsar desenes d'activitats al recinte universitari de Coímbra que escenificaven —generalment, a través de manifestacions i actes culturals diversos— la reivindicació democràtica dels alumnes.¹³

Enmig d'aquest clima de mobilització permanent, la secció de futbol de l'entitat estudiantil, formada majoritàriament per alumnes de la Universitat de Coímbra —els mateixos que propugnaven les protestes—, es va

classificar per disputar els quarts de final de la copa portuguesa. La fita proporcionava una ocasió immillorable per posar el futbol al servei de l'oposició al règim, deslligant així aquest esport de la imatge de pilar de la dictadura portuguesa.

Tot i la il·lusió amb que va encarar l'enfrontament, l'Académica de Coímbra va perdre per 2 gols a 1 el partit d'anada dels quarts de final que el va enfrontar al Vitória de Guimarães. En el matx de tornada, disputat a Coímbra, els integrants de l'equip estudiantil es van conjurar per remuntar l'eliminàtoria i donar una alegria al seu públic, format també, de manera molt majoritària, per alumnes universitaris.

L'1 de juny de 1969, en un clima de gran tensió fruit del decret que el ministre d'Educació havia promulgat un mes abans i que havia comportat el tancament de la Universitat de Coímbra fins a l'època d'exàmens, l'Académica va saltar al terreny de joc vestint el seu tradicional uniforme negre i va realitzar un partit rodó que va acabar amb el resultat de 5-0; un fet que li va permetre assolir la classificació per a la semifinal on

es veuria les cares amb l'Sporting lisboeta. Una oportunitat d'or per a l'equip estudiantil d'utilitzar el futbol al servei de la causa democràtica que defensaven els seus companys d'aula que, arran del tancament governamental de la universitat fins als exàmens, havien decidit convocar una vaga que boicotejava les proves finals.¹⁴

El primer partit de la semifinal es va celebrar el 8 de juny a l'estadi Alvalade de Lisboa, i l'equip de l'Académica va saltar a la gespa completament vestit de blanc, modificant així el seu uniforme tradicional, i lluint braçalets negres en senyal del seu «Luto Académico» i de la seva solidaritat amb les protestes contra el règim que s'estaven desenvolupant als carrers. Novament, la mobilització estudiantil va semblar donar ales als de Coímbra que es van imposar a l'Sporting per 1-2.

L'extensió de la protesta acadèmica al futbol portuguès —una disciplina esportiva que, com hem apuntat amb anterioritat, comptava amb un gran seguiment popular— va despertar

13 MARTINS, *Coímbra 1969 -1970/80: Luto Académico, Tradição Coimbrã e Mudança Política*.

14 Ídem.

La censura de la gran final de 1969, que no era sinó un símptoma de debilitat del règim, ja va suposar una primera victòria pel moviment d'oposició

totes les alarmes governamentals. La Federació portuguesa de futbol, a instàncies del règim, va comunicar a l'Académica que no podia canviar els seus colors ni lluir cap mena de braçalet en senyal de «dol acadèmic» en saltar a la gespa. Pel partit de tornada, doncs, disputat al seu estadi, l'Académica va haver d'aguditzar l'enginy per fer visible la seva protesta. L'equip de Coïmbra va decidir sortir al terreny de joc amb el seu habitual uniforme negre completat amb una faixa blanca en senyal de dol. La faixa va ser, però, finalment prohibida i els jugadors acadèmics van saltar al camp amb un adhesiu blanc tapant el seu emblema, era la seva particular manera d'afegir-se d'afegir-se al «luto acadèmic».

Aquell 15 de juny, el vell estadi de Calhabé estava ple fins a la bandera d'estudiants delerosos de veure com el seu equip continuava el desafiament a les autoritats arribant fins a la final de copa. En un camp farcit de pancartes reivindicatives que apareixien i desapareixien per evitar identificacions i on el gruix del públic havia arribat després d'una marxa pels carrers de Coïmbra, l'Académica va guanyar 1-0 a l'Sporting i va asso-

lir així el bitllet per a la final de Lisboa que l'oposaria, una setmana després, el 22 de juny, al totpoderós Benfica. El passi de l'Académica a la gran final va suposar un autèntic maldecap per a les autoritats portugueses. El partit havia de disputar-se a l'Estadi Nacional, inaugurat el 1944 i convertit des d'aleshores en un dels grans símbols de la dictadura i en un dels elements legitimadors del règim i del seu autoritarisme.¹⁵ En aquest context, semblava més que evident que els estudiants i el conjunt del moviment d'oposició aprofitarien la cita per mostrar el seu descontentament amb el govern. Així doncs, el règim va adoptar una decisió sense precedents en acordar no retransmetre la final per televisió, amb l'objectiu d'evitar així la difusió arreu del país d'una més que probable protesta. Conscients de la impossibilitat d'aturar-la, també per primera vegada, el president no va assistir a la final com tampoc ho va fer cap membre de l'executiu de Caetano. Això sí, el govern va decretar el desplegament d'un ampli dispositiu policial per reprimir qualsevol acte d'oposició. L'adopció

d'aquestes mesures, que no eren sinó un símptoma de debilitat del règim, ja va suposar una primera victòria pel moviment d'oposició que constatava que, ara sí, era capaç d'atemorir al poder forçant-lo a prendre decisions contra la seva voluntat.

Les autoritats, conscients que el club de Coïmbra realitzaria algun tipus de protesta, van arribar a contemplar la possibilitat que l'Académica no comparegués a la final, i per això van avisar l'Sporting de Lisboa d'estar a punt per si aquest escenari arribava a materialitzar-se. Finalment, però, l'equip estudiantil va saltar a la gespa de l'estadi Nacional disposat a guanyar la copa, el millor desafiament que podia fer a la dictadura.¹⁶

El moviment estudiantil, amb l'Associação Académica al capdavant, va preparar el partit a consciència i, dies abans de la seva disputa, va enviar diversos representants a Lisboa per coordinar-los amb els opositors de la capital amb l'objectiu de fer de la final la major concentració contra el règim de la història. Les imprem-

¹⁵ SERRADO, *O Estado Novo e o Futebol*.

¹⁶ SERRADO, *O Jogo de Salazar*.

La trajectòria de l'Acadèmica de Coïmbra va suposar un autèntic desafiament a la dictadura portuguesa i un dels majors mecanismes del moviment estudiantil per fer sentir la seva veu més enllà de la universitat

tes clandestines van treballar a tota màquina per tenir a punt els 35.000 pamflets amb les reivindicacions del moviment estudiantil que van ser llençats durant la final.

El 22 de juny, el dia de la gran cita, la Coïmbra universitària va prendre Lisboa carregada de pancartes i estendards per animar als seus jugadors i fer visibles les seves reivindicacions. L'equip acadèmic, després de les noves advertències federatives sobre la seva indumentària, va decidir, aquest cop, sortir al camp amb el seu uniforme tradicional acompanyat, però, de la típica capa negra universitària en un evident signe de solidaritat amb la lluita del moviment estudiantil.

Les graderies de l'Estadi Nacional estaven absolutament plenes, i les desenes de pancartes dels estudiants de Coïmbra van convertir el recinte en una gran tribuna política d'oposició al règim. Hi ha qui considera, fins i tot, que la final de la copa de 1969 va ser el míting opositor més gran de la història de Portugal. Entre els molts lemes presents a les graderies, la majoria reclamaven una universitat lliure, de la mateixa

manera que criticaven la repressió policial i reivindicaven la posada en llibertat dels estudiants empresonats durant la revolta. Per evitar la repressió de la policia política, les pancartes eren alçades i ràpidament tornades a amagar, sense donar temps als agents d'identificar-ne o arrestar-ne als portadors.¹⁷

L'estadi va semblar enfonsar-se quan, en el minut 81 de partit, el davanter Manuel António va avançar els de Coïmbra. Malauradament, però, l'eufòria acadèmica va durar ben poc. Quatre minuts més tard, Simoes va signar l'empat que va dur el partit a la pròrroga. Durant aquest temps afegit, Eusébio (1942-2014), el magistral jugador d'origen moçambiquès que el règim havia convertit en un dels principals símbols del Portugal colonial, va marcar el segon gol benfiquista i va frustrar les aspiracions dels de Coïmbra de proclamar-se campions. El títol de copa es va escapar en el darrer instant de

les mans de l'Acadèmica, un fet que es va produir fins i tot a desgrat de molts afeccionats del Benfica que desitjaven, per un dia, una victòria rival fruit de la seva posició política contrària al règim.

Tot i la derrota, l'expedició de l'Acadèmica va ser rebuda a Coïmbra pels dirigents de la revolta estudiantil. El moviment de protesta havia previst que, en cas de victòria, el president de l'Associação Académica de Coimbra, Alberto Martins, acompanyés els jugadors en la seva volta d'honor. No va poder ser. Tot i així, la trajectòria de l'equip va suposar un autèntic desafiament a la dictadura portuguesa i un dels majors mecanismes del moviment estudiantil per fer sentir la seva veu més enllà de la universitat. El futbol, que tan sovint havia servit a la dictadura per legitimar-se, es posava, en aquesta ocasió, al servei de la democràcia i la llibertat.

La història, sovint tan injusta, va permetre a l'Acadèmica de Coimbra, convertit ja en un club professional, refer-se d'aquella amarga derrota i alçar, més de 40 anys després, el títol de copa de 2012. Tot un acte de

17 D'entre els lemes que es van exhibir en forma de pancarta durant la final destaquen «Universitat per al poble», «Hi ha 36 estudiants empresonats», «Millor ensenyament, menys policies», «Universitat Lliure», «Estudiants units per Coïmbra» o «Menys escopetes, menys quarters i menys repressió».

La pràctica esportiva pot ser, com hem vist, un molt bon instrument d'empoderament ciutadà i republicà, i de combat per la democràcia, la justícia i la llibertat

justícia per a aquell equip estudiantil que, des dels terrenys de joc, va plantar cara a la dictadura.

Aquesta crònica de l'epopeia de l'Académica ens serveix per reflexionar al voltant de com el futbol en particular, i l'esport en general, constitueix un terreny de lluita política. Un espai en el qual l'esquerra massa sovint ha renunciat a plantar batalla i que cal tenir molt present ja que la pràctica esportiva pot ser, com hem vist, un molt bon instrument d'empoderament ciutadà i republicà, i de combat per la democràcia, la justícia i la llibertat. ■

■ Bibliografia

CAMPOS, João Pedro. *AAC: os rostos do poder*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2009.

GALEANO, Eduardo. *El fútbol a sol y sombra*. Madrid: Siglo XXI, 2003.

MARTINS, Carlos Miguel Jorge. *Coimbra 1969 -1970/80: Luto Académico, Tradição Coimbrã e Mudança Política*. Coimbra: Universidade de Coimbra, 2013.

RAMONET, Ignacio i DE BRIE, Christian. «Le sport c'est la guerre». A *Manières de Voir*, núm. 20, maig-juny-juliol, 1996.

RAMONET, Ignacio i DE BRIE, Christian. «Football et passions politiques». A *Manières de Voir*, núm. 39, maig-juny, 1998.

RAMONET, Ignacio. «Un fait social total». A *Manières de Voir*, núm. 39, maig-juny, 1998.

SEGUROLA, Santiago (ed). *Fútbol y pasiones políticas*. Madrid: Debate, 1999.

SERRADO, Ricardo. *O Jogo de Salazar: A Política e o Futebol no Estado Novo*. Alfragide: Casa das Letras, 2009.

SERRADO, Ricardo. *O Estado Novo e o Futebol*. Estoril: Primebooks, 2012.

SERRADO, Ricardo. *História do Futebol Português. Das origens ao 25 de abril*. Estoril: Primebooks, 2010.

USALL, Ramon. *Futbolística. Històries de clubs políticament singulars*. Barcelona: Ara Llibres, 2016.

VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel. *Fútbol. Una religión en busca de un Dios*. Madrid: Debate, 2005.